

सत्त्वादिति यज्ञोजीवब्रह्मणोः संगतिकारणरूपो योगः समानव्यानाख्यं सर्वदृष्टं श्रुतं च बुद्धिस्तद्वादेव भवतीति यो गिनामनुभवसिद्धमित्यर्थः अयं भावः वेदेशेन ज्योतिष्टोमदहरोपासनादीनितमोरजः सत्त्वप्रधानपुरुषयोग्यानि वर्ततेषु तेषु यज्ञविदां सात्त्विकमेव साधनं बहुमतं नेतरदिति प्राणापानाविति यथाग्निराज्यभागाभ्यामुद्गीयते एवं पूर्वोपाधिप्रविलापनरूपप्राणापानजयेन उदानाख्यं परब्रह्म भूमध्ये दृष्ट्वा प्रकाशत इत्यर्थः एवं च केनायं सृज्यत इत्यस्योत्तरं संकल्प्यादिति कश्चान्य इत्यस्य तन्मूलभूते कामकर्मणी प्राणद्वंद्वं च सात्त्विकं तद्व्यं स मानव्यानाख्यं तिर्यगित्यादेरुत्तरं हर्षो मिथुनमंतरेति च व्यक्तं ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहोरात्रं विद्याविद्ये सुप्तिजागरो उत्पत्तिप्रलयौ वा ॥ १४ ॥ सत्कार्यं असत्कारणं द्रुताशनः द्रुते प्रविलापिते कार्यकारणे अश्नाति निरन्वयं निगिलति नतुराद्रव्यं न रुद्रिरतीति द्रुताशनः शुद्धं ब्रह्म उदानस्य उत्कर्षेण आनयति चेष्टयतीत्युदानः परम आनंदः कोऽस्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यादिति श्रुतेः ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वमिति तत ऊर्ध्वं ब्रह्म जयेन हेतुना संकल्प्याख्येन समानो व्यानश्च भवति व्यानेन सर्वा दिवमा

सत्त्वात् समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः ॥ प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये द्रुताशनः ॥ १२ ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणविदुः ॥ निर्द्वमिति यत्वे तत्तन्मेनि गदतः शृणु ॥ १३ ॥ अहोरात्रमिदं द्वंद्वं तयोर्मध्ये द्रुताशनः ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणविदुः ॥ १४ ॥ सच्चासच्चैव तद्वंद्वं तयोर्मध्ये द्रुताशनः ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणविदुः ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वं समानो व्यानश्च व्यस्यते कर्म तनतत् ॥ तृतीयं तु समानेन पुनरेव व्यस्यते ॥ १६ ॥ शांत्यर्थं व्यानमेकं च शांतिं ब्रह्मसनातनं ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणविदुः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ १४ ॥ ब्राह्मण उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशं ॥ १ ॥ तस्य सर्वस्य विधिविधानमुपदिश्यते ॥ शृणु मे गदतो भद्रं रहस्यमिदमद्भुतं ॥ २ ॥ करणं कर्म कर्त्ता च मोक्ष इत्येव भाविनि ॥ चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतं ॥ ३ ॥

वृणोति ततः समानेन प्रतिष्ठतीत्युक्तेः कारणं कार्यं च भवति तेनैव हेतुना कर्मव्यस्यते विस्तार्यते तस्मात्संकल्पो निरोद्धव्यः निःसंकल्पस्तदस्थस्तिष्ठेदेव तन्मोक्षलक्षणमिति श्रुतेरिति भावः ननु सुषुप्तावपि निःसंकल्पता स्तीत्यत आह तृतीयमिति तृतीयं ऊर्ध्वं तुराब्दः समानवैलक्षण्यार्थः समानेन उपलक्षणेन व्यस्यते निश्चीयते शास्त्रेव चंद्रः सौषुप्ताकारणभावात्तद्विलक्षणमित्यर्थः तथा च श्रुतिः द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सातु तुर्येन विद्यत इति ॥ १६ ॥ निश्चयफलमाह शांतीति व्यानं च कारात्समानं सनातनं ब्रह्म च एतन्नयं एकं शांतिशब्दार्थः कार्यकारणशुद्धानसिधधनन्यायैर्नैक्यमुक्तिर्न त्वाद्ययोर्निरोधमात्रं सांख्याभिमतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ १४ ॥ एवमुपदेशप्राधान्येन ब्रह्मैतत्पुष्काउपपत्तिप्राधान्येन तत्साधयितुमभ्यायांतरमारभते अत्रापीति अत्र उदानस्वरूपे विवेकव्ये चातुर्होत्रविधानं इति हासनात् तस्य विधानं अपूर्वतया ज्ञापनं ॥ १ ॥ शब्दतो ज्ञातस्य पुनर्विधानं अनु